

Regelrespekt og rationalitet

Hector Estrup

Økonomisk Institut, Københavns Universitet

SUMMARY: In order to judge whether an act is performed in a rational way one must know the problem the acting agent is trying to solve. A problem is set by some rules. The agent must know these rules and feel obliged to act in accordance with them. So rationality and allegiance to rules are conceptually related. This relationship is explored by means of two examples, one being the prisoners' dilemma, the other the tale of Robinson Crusoe.

Tesen

At en elev er dygtig i regning betyder, at han i de fleste tilfælde vil få det rigtige facit, når man giver ham en opgave. Hans dygtighed kan være forskellig, alt efter hvilke type opgaver, det drejer sig om, men *begrebet* om hans dygtighed kan kun forstås og fastlægges netop som færdighed i at løse opgaver. Begrebet om en regneopgave er derfor en *forudsætning* for at kunne forstå begrebet om en persons regnedygtighed.

Man kan opfatte rationel adfærd som handle- og fremgangsmåder, der på fornuftig måde løser de problemer, den eller de betragtede agenter stilles over for. Ligesom regnefærdighed forudsætter begrebet om adfærdsrationalitet, eller om den fornuftige handling, et begreb om problemer: Kan problemet ikke defineres, kan rationaliteten heller ikke. Taler man om den fornuftige, eller rationelle, handling, forudsætter man derfor, at der har været et problem, som den handlende har søgt løst ved det, han har gjort. Og det er kendskab til problemet, der gør, at vi andre har muligheder for at bedømme handlingen som fornuftig eller ufornuftig. Begrebet om et problem er derfor primært i forhold til begrebet om rationalitet (i adfærden). Fornuften kan som begreb ikke stå alene.

En typisk problemformulering i den økonomiske teori er følgende. Agenten står overfor en række fremgangsmåder, han kan vælge imellem for at nå et mål. *Problemet* er at finde den fremgangsmåde, der giver bedst målopfyldelse. Problemet kan anskues som et *regelsæt*, der fastlægger den valgsituation, agenten er i. Reglerne bestemmer dels den mængde af handlingsmuligheder, agenten kan vælge imellem, dels det eller de formål, der på bedst mulig måde skal tilgodeses ved valget. Det er på grundlag af kendskab til disse *regler*, at vi kan bedømme agentens valg som rationelt eller ej. Hvis vi nemlig kender problemet, har vi selv en mulighed for at beregne facit, d.v.s. hvad den bedste fremgangsmåde ville være. Forudsætter vi derfor, at agenten altid handler rationelt inden for rammerne af de givne regler, kan vi også forudsige det, han vil gøre.

Han vil, hvis han er rationel gøre præcis det, vi selv ud fra vort kendskab til problemet kan regne ud vil være det fornuftigste.

For om agenten at kunne sige, at han *vælger*, må vi også forudsætte, at han er bevidst om sit valg. Han må kunne erkende de valgmuligheder, der er, og acceptere at vælge mellem disse på de betingelser, der definerer valget. Han kan ikke siges at *vælge*, hvis han ikke kender eller forstår de regler, der bestemmer valget.

Kan man nægte at vælge? Ja, det er jo noget, man normalt vil gøre, hvis man finder valgets betingelser så uacceptable, at man ikke vil tage ansvaret for det eventuelle resultat af ens valg. Undergrundsbevægelsen boycotter det af diktaturet foranstaltede valg, fordi den finder valgbetingelserne uacceptable. Og enhver skoleelev (i hvert fald i gamle dage) kender dilemmaet: Enten fortæller du, hvem der gjorde det, eller også må du tage ansvaret for, at hele klassen bliver straffet. Det valg bør han afvise, fordi det vil pålægge ham falsk ansvar: Det er selvfølgelig under alle omstændigheder læreren, der har ansvaret for de straffeforanstaltninger, der iværksættes; ved overhovedet at gå ind på at vælge, om han skal angive kammeraten eller ej, gør han sig medansvarlig. Heldigvis har de fleste skoleelever på dette punkt et sundt instinkt, der hjælper dem igennem uden udviklede moralfilosofiske overvejelser.

Nu ligger det lige for at hævde, at det *ikke at ville vælge* i sig selv er udtryk for et valg. Så hvis valget er et valg mellem A og B , kan man blot hertil føje en tredje mulighed C , der betyder, at agenten ikke vil vælge mellem A og B , men at han, hvis han ikke vil vælge, af mulighederne A , B eller C da foretrækker C . Accepterer han derimod valget, vil han af de tre muligheder pege på enten A eller B .

Når agenten ikke vil vælge mellem A og B , må vi antage, at han har gode grunde til at nægte at vælge. Men disse grunde, der f.eks. kan bygge på ansvarsbetragtninger o.l., afsvækkes jo ikke, fordi man formelt supplerer mulighederne A og B med den mulighed C , at man ikke vil vælge. Hvis han derfor har gode grunde til at nægte at vælge mellem A og B , vil disse grunde være lige så gode til at afvise valget mellem A , B og C .

Lad C_1 betyde, at valget mellem A og B afvises, C_2 tilsvarende at valget mellem A , B og C_1 afvises, C_3 at valget mellem A , B , C_1 og C_2 afvises o.s.v. Er der grunde til at afvise valget mellem A og B , er disse grunde lige så gyldige til at afvise ethvert valg af typen

$(A, B, C_1, C_2, \dots, C_n \dots)$

Lad os udtrykke det således: Agenten vil overhovedet ikke bringes i en situation, hvor A og B er med blandt valgmulighederne. Kald denne mulighed »overhovedet ikke bringes i en situation etc.« for C_0 . Hvad nu hvis agenten præsenteres for et valg, hvor han skal vælge mellem A , B og C_0 ? Hvis han accepterer dette valg og vælger C_0 , er dette selvmodsigende, fordi C_0 jo netop afviser ethvert valg af typen (A, B, C) . Men hvis

han afviser valget, handler han netop i overensstemmelse med C_0 – det er altså netop den mulighed, han da kan siges at vælge, til trods for at han netop nægter at vælge.

Dette paradoks, der er beslægtet med Russels berømte om alle mængder, der ikke har sig selv som medlem, beror på en kategorifejltagelse. Muligheden »ikke at vælge« kan nemlig ikke sideordnes med de handlingsmuligheder, valget ellers spænder over. Dette kan indses således.

Vi sagde ovenfor, at valget må være fastlagt ved et sæt regler, der bla. bestemmer mængden af valgmuligheder samt de mål, det valgte skal tilgodese. Herudover kan der selvfølgelig også være nøjere regler for, hvordan der vælges, som f.eks. ved politiske valg. Det er en vurdering af disse regler, som regler betragtet, der er afgørende for, om agenten vil acceptere eller afvise valget. Så én ting er de handlingsmuligheder, man vil foretrække inden for rammerne af de regler, der fastlægger et valg, en anden ting er, hvordan man vil foretrække denne regelramme udformet. Og her er åbenbart tale om helt forskellige ting. Taler man om valg, taler man om valgmuligheder inden for en regelramme, der må være forudsat, således at ændringer i regelrammerne ikke kan høre med til de valgmuligheder, der er bestemt inden for regelrammen. I et almindeligt spil (ludo, dam, skak, bridge, tennis, boksning o.s.v.) giver spillereglerne deltagerne en vis mængde muligheder (træk, slag, manøvrer, stød etc.), men det vil være logisk udelukket, at disse muligheder skulle omfatte ændringer i reglerne for det spil, man er i færd med at spille. Spørgsmålet, om det i et spil bridge kan være fordelagtigt at spille ud i trumf, er af en helt anden art, eller type (Russel), end spørgsmålet om, hvorvidt man gider spille bridge. Blander man disse spørgsmål sammen begår man i logisk henseende en kategorifejltagelse, eller, med Russel, en typefejl. Og det er netop en sådan fejl, der begås, hvis man vil lade et valgs muligheder også omfatte spørgsmålet, om man vil acceptere eller afvise valget. Det var netop det, der skete, hvis vi ville opfatte det ikke at ville vælge mellem A og B som en tredje mulighed C ved siden af A og B . Paradokser som det skitserede forsvinder, hvis man undgår sådanne kategorifejltagelser.

Det, at man skal undgå kategorifejltagelser, er en indlysende selvfølge. Det har alligevel, når talen er om et valg, en vidtrækkende konsekvens. Det betyder nemlig, at agenten altid må have en logisk mulighed for at afvise valget, uanset hvilken valgssituation man søger at placere ham i, og det uanset hvor omfattende, eller hvor snævert, det handlingsrum defineres, som han skal vælge i. For agenten resterer altid – i logisk henseende – den *reservatio personae*, at han kan sige: Jeg vil ikke være med. Og da nægte at acceptere valget. Det betyder ikke, at han ikke kan eller vil rangordne de handlingsmuligheder, der tilbydes ham i valget; men det bliver for ham noget rent hypotetisk, al den stund han afviser valget. Og når han gør det, har det intet med denne rangorden at gøre men med det, at han ikke vil acceptere den regelramme, der bestemmer det ham tilbudte valg.

Man kunne spørge, om man ikke kunne belyse fordelene eller ulempen ved at afvise eller acceptere et valg ved at se på, om agenten ville have større eller mindre nytte (pay-off) ved enten at afvise eller at gå ind på valget. Sådan ville måske Jevons eller Edgeworth se på det, fordi de tænkte sig, at man kunne fastlægge en nyttefunktion for agenten, der var uafhængig af de specifikke valgsituationer, man stillede ham i. Men knytter man, som i moderne økonomisk teori, begrebet om en nyttefunktion til den rangorden af handlingsmuligheder, som agenten har i en veldefineret valgsituation, så har man allerede dermed forudsat, at der findes en regelramme, der definerer valget. Og så kan nyttefunktionen naturligvis ikke bruges til at bedømme fordelene eller ulempen ved ikke at ville acceptere denne regelramme, uden at man derved kommer til at begå en kategorifejltagelse. Begrebet om en nyttefunktion kan således ikke stå alene: Den logiske eksistens af en sådan funktion *forudsætter* en valgsituation, bestemt af en regelramme, der ligger fast.

Antager man derfor, at der findes en nytte – eller pay-off – funktion, ud fra hvilken man kan bestemme agentens fordelagtigste valg, så har man allerede forudsat, at agenten må føle sig bundet af den regelramme, der fastlægger hvordan og hvad, der kan vælges. Hvis agenten i stedet for skal vælge mellem forskellige regelrammer, mellem forskellige spil, da er det ikke givet, at hans rationelle valg må være det spil, der, hvis han spiller det, giver størst gevinst. Det er ikke kun indsatsens højde og den forventede gevinst, der vil være afgørende for ens valg mellem bridge eller l'hombre. Det kunne jo være, at man, uanset gevinsten, fandt l'hombre mere spændende end bridge. Det er først, når man har valgt l'hombre, at det gælder om at spille, så man vinder mest muligt. I det, at man vælger et spil, ligger nemlig også, at man tager det alvorligt: Man er bundet af den valgte regelramme. Når agenten har accepteret et valg, kan man sige, at han er forpligtet af denne accept. Men han kunne naturligvis også helt afvise at vælge mellem spillene, f.eks. fordi han fandt det umoralsk at spille kort eller om penge.

Til begrebet om en rationelt vælgende agent hører derfor dels det, at han inden for rammerne af et givet valg formår at finde den bedste løsning, dels det, *at han er og føler sig forpligtet af de regler, der fastlægger valgsituationen*. Denne regelforpligtelse understreges sædvanligvis ikke. Men det er nødvendigt at underforstå den, hvis agenten ikke skal forvandles til en amoralsk libertiner. Og libertineren kan netop ikke *vælge*: Han gør altid lige, hvad han har lyst til; og kan derfor heller ikke siges at respektere regler, ej heller sådanne regler, der er nødvendige for at kunne definere et valg. Libertineren vil altid snyde, hvis han kan komme afsted med det; det morer ham måske ligefrem.

Når en agent afviser et valg, kan det ske både ubevidst og bevidst. Ubevidst sker det – groft sagt – hvis agenten ikke forstår, hvad det drejer sig om, eller hvis han misforstår det. Bevidst afvisning foreligger i tre tilfælde. Agenten kan finde valget uvæsentligt: Han *gider* ikke vælge. Han kan også være nervøs ved det ansvar, et valg må pålægge

ham: Han *tør* ikke vælge. Endelig kan han mene, at valget placerer ham i en uacceptabel, f.eks. en moralsk utålelig, tvangssituation: Han *vil* ikke vælge. Alt under forudsætning af, at han er en moralsk person, der, hvis han går ind på valget, da er indstillet på at respektere valgets regler (og konsekvenser). En libertiner vil ikke have denne indstilling – han vil bryde enhver aftale, hvis han har lyst – og kan derfor heller ikke siges hverken at acceptere eller at afvise et valg: En person, der lyver, når det passer ham, kan man ikke tage alvorligt.

Konsekvensen af de ovenstående betragtninger er, at begrebet om agentens rationalitet ikke kan fastlægges uden på baggrund af en regelforpligtelse, der for agenten definerer den opgave, der skal løses bedst muligt. *Ingen kan således være rationel i et regelløst vacuum.*

Den økonomiske teori indeholder et par elementære eksempler, der synes at modbevise denne tese. I fangedilemmaet er fangerne i en situation, hvor de, uanset om de selv ønsker det eller ej, er tvunget til at vælge, om de vil tilstå eller ej. Så her synes det ikke at være rigtigt, at en agent altid kan afvise de valg, han stilles over for. Og når det drejer sig om regelforpligtelsen, synes legenden om Robinson, at vise, at det er muligt at handle rationelt, selvom man på den øde ø må befinde sig i et regelløst vacuum. En nøjere analyse vil imidlertid vise, at disse to historier snarere end at afkræfte vil bekræfte den fremsatte tese. Lad os først tage fangedilemmaet.

Fangedilemmaet

Vi skal betragte fangedilemmaet i sin egentlige og oprindelige form, hvor statsadvokaten lover to fanger, som han mistænker for en fælles alvorlig forbrydelse, strafnedsættelse for at tilstå, herunder også angive den andens medvirken. Den, der nægter mod den andens tilståelse, vil få en meget alvorlig straf, hvorimod kronvidnet da går fri. Nægter begge, kan statsadvokaten – dygtig er han – altid finde et eller andet mindre forhold at hænge dem op på. Tilstår de begge, straffes de ganske vist, men med nedsættelse som belønning for medvirken til sagens opklaring.

Tabellen, der viser de forventelige straffe for de to fanger i tilfælde af, at de henholdsvis tilstår eller nægter, kan se således ud:

		fange Q	
		tilstår	nægter
fange P	tilstår	8/8	0/20
	nægter	20/0	3/3

Hvis begge fanger tænker rationelt, vil de som bekendt begge ende med at tilstå, og da hver får 8 års fængsel, til trods for at de kunne slippe med tre år, nemlig hvis begge nægtede.

Sommetider ses det fremhævet, at dette for fangerne miserable resultat skyldes, at de ikke samarbejder. Hvis de nemlig gjorde det, ville de kunne enes om begge at nægte, og derved begge nøjes med tre års fængsel. Men lidt refleksion viser, at det må være lige omvendt: For jo sikrere man er på, at den anden vil nægte, jo sikrere vil man selv være på, at det er fordelagtigt at tilstå. Så hvis man virkelig kan tro på, at den anden vil overholde en aftale om at nægte, jo mere sikker er fordelene ved at bryde aftalen og da selv tilstå. Da dette gælder begge fanger, vil de overhovedet ikke kunne aftale noget, med mindre begge er bundet af en ubetinget regelforpligtelse med det indhold, at aftaler skal overholdes. Men dette sidste har intet med individuel rationalitet at gøre, i hvert fald ikke i fangernes øjeblikkelige situation.

Men fangerne må jo også kunne stole på anklageren, for gør de ikke det, kan spillet ikke analyseres i sædvanlig form som et fangedilemma. Hvis det for anklageren gælder om at få straffet skyldige forbrydere med maksimumsstraf, ville det jo være fordelagtigt for ham at kunne fremlokke tilståelser med falske løfter om strafnedsættelse. Tror fangerne da ikke på at anklageren er forpligtet på spillets regler, vil det være fordelagtigt for begge at nægte.¹

Lad os nu tage fangedilemmaet på ordet og se på det som et rent spil om rationalitet: Fangerne stoler på anklageren, og de har ingen muligheder for at samarbejde. De vil da begge tilstå. At de vil det, kan man slutte udelukkende ud fra tallene i den opstillede tabel og ud fra en forudsætning om, at de begge er »rationelle agenter«. Hvis fangerne er rationelle, vil de tilstå forbrydelsen *hvad enten de er skyldige eller ej*. To tilfældige trafiksyndere, som politiet samler op på må og få, vil altså straks, hvis de er rationelle, tilstå enhver forbrydelse, når de placeres i et passende fangedilemma.

Men så er de tilståelser, der kommer ud af et fangedilemma, værdiløse som tilståelser betragtet: En tilståelse har jo kun værdi, hvis man kan være *sikker* på, at den, der tilstår, er skyldig. Det ved den dommer, der skal vurdere bevismaterialet. Så hvis dommeren er retsindig og tænker rationelt, da vil han afvise sådanne tilståelser som relevante for sagen og må da, hvis intet andet foreligger, frikende begge fanger. Men det ved også anklageren; så hvis han tænker rationelt, vil han ikke finde på at sætte fangerne i det nævnte dilemma. Så hvis alle, dommer, anklager og fanger er fuldtud rationelle, da vil fangedilemmaet slet ikke opstå. Når de fanger, der placeres i dilemmaet, regner med, at dommeren tænker rationelt, da vil det også for fangerne være en rationel følgeslutning, at den evidens, der aftvinges dem ved dilemma-metoden, vil blive afvist i retten. Det vil derfor, kan de regne ud, være ligegyldigt, om de tilstår eller nægter. Dette forudsætter ganske vist, at begge fanger regner med, at dommeren tænker ratio-

---

1. Gestapo var jo eksperter i anvendelse af fangedilemma-metoden ved afhøring af frihedskæmpere, men her var det »rationelt« at nægte, bl.a. fordi man aldrig kunne stole på en Gestapo-mand. Måske var det omvendt ved NKVD's udrensninger i partiet i 30'erne. Her fremkaldtes som bekendt de mest forbavsende tilståelser.

nelt og derfor kan gennemskue dilemmaet lige så vel som de selv. Hvis de imidlertid regner med, at dommeren ikke tænker rationelt, må konsekvensen være, at dommen bliver uberegnelig og kan gå ud på hvad som helst. Men i så fald er det også helt ligegyldigt, om man tilstår eller nægter. På den måde kan fangedilemmaet, i dets klassiske form som et tilståelsesspil, reduceres ad absurdum.

Enhver af fangerne kan over for anklageren demonstrere absurditeten: Han kan godtgøre, at som dilemmaet er konstrueret, vil de begge naturligvis tilstå, hvad enten de er skyldige eller ej, og at det, de derfor siger og påstår er en tilståelse, ikke vil kunne fortolkes som en tilståelse. Så selvom begge fanger »tilstår«, så har ingen af dem tilstået.

Hermed føres da også den antagne rationalitet ud i det paradoks, at fangens tilståelse kan have formen: Jeg tilstår, at alt, hvad jeg tilstår, kan være løgn. Så kan anklageren få den at tygge på.

Det er imidlertid netop sådan, fangerne kan afvise at deltage i anklagerens spil. Og det til trods for at dilemmaet synes at præsentere fangerne for et valg, som ingen af dem har nogen mulighed for at afvise.

Absurditeten i spillet hidrører naturligvis fra, at hvis begge fanger er uskyldige, så kan de ikke tilstå i egentligste forstand. De kan – uærligt – påstå, at de er skyldige. Så dilemmaet for en uskyldig fange er ikke, om han skal tilstå eller ej, for han har jo ikke noget at tilstå, men om han af spillet skal lade sig friste til at lyve om sin egen og medfangens delagtighed i forbrydelsen. Dilemmaet er kun på overfladen et dilemma om rationalitet. Spillets virkelige dilemma er moralsk: Skal fangen for egen fordels skyld være villig til at aflægge falsk vidnesbyrd?

Reglen om, at man skal tale sandhed, er en moralsk regel. Om en sådan regel skal respekteres, kan ikke afgøres af en privat fordelagtighedskalkyle. For en regel bliver netop moralsk derved, at den skal efterleves uden hensyn til, om den i den øjeblikkelige situation er til ulempe eller fordel for en selv. Udsigten til personlig fordel kan altid friste til overtrædelse af moralen; men der findes ingen kalkyler, der rationelt kan afgøre i hvorvidt omfang, man skulle lade sig friste til f.eks. at lyve. Den, der fristes, vil naturligvis altid føle sig i et, måske uløseligt, dilemma. Det er et sådant dilemma, fangerne er i.²

Forudsætter vi, at fangerne overhovedet ikke har nogen »moral«, men er det, vi ovenfor har betegnet som amoralske libertinere, der bestandig gør, hvad de selv har lyst til, opløses spillet også. For en amoralsk libertiner taler kun sandhed, når det passer ham, og anklageren kan derfor ikke have grund til at tro ham, hvad enten han tilstår eller ej. En rationelt tænkende, men amoralsk, agent kan ikke tilstå, fordi man, med vi-

2. Moralreglens logik vis a vis fordelagtighedskalkylen belyses ironisk i en mellemeuropæisk vittighed fra før 1914: Findes der da slet ingen dydige damer i Buda-Pest? Jo, er svaret, men de er ganske overordentlig dyre.

den om hans amoralitet, ikke kan tro på det, han siger. Han kan ikke tages alvorligt, som foran sagt.

Når fangedilemmaet i økonomisk teori anvendes til at illustrere forskellige konkurrencespil, f.eks. oligopoladfærd, er det tydeligere, at agenterne antages at respektere de regler, der definerer spillet. Det kan bl.a. være forudsat, at agenterne kun bruger lovlige midler i konkurrencekampen. Antag, at Jack Harlow og Sal (Salvatore) Lucetti etablerer sig som gadens eneste to grønthandlere. Mange New Yorkere vil forudse udfaldet af konkurrencekampen mellem disse to uden at behøve raffinerede oligopol- og spilteoretiske ræsonnementer. Forudsætningen for sådanne ræsonnementer er nemlig ikke kun, at agenterne er rationelle, men også at de respektere lov og ret. Rationalitet og regelrespekt er to sider af samme sag.

Robinson

Men er rationalitet og regelrespekt virkelig så tæt samhørende begreber som her påstået? Mange elementære lærebøger i økonomi benytter historien om Robinson Crusoe som en art laboratorium, eller forsøgsopstilling, hvor man kan rendyrke begrebet om den individuelle rationalitet. Og da Robinson er alene og helt sin egen herre, er der ingen regler, han er tvunget til at følge eller respektere i sin søgen efter det for ham selv fordelagtigste. I denne historie synes da begrebet om rationalitet helt frigjort fra en idé om regelrespekt. Robinson bliver som prototypen på den i ét og alt fornuftige agent, for hvem alle pligter er elimineret af rationel beregning. En abstrakt verdens Raskolnikov.

Det, Robinson foretager sig, er formålsbestemt. Det beskrives omhyggeligt, hvad han tænker og gør for at bygge et ly, en hytte, en båd, hvordan han finder og derefter bruger ilden o.s.v. Det er en række opgaver, han stiller sig, og hvis betingelser han tænker igennem, og som han prøver at løse, sommertider vellykket, somme gange mislykket. Vi kan, fordi vi kender hans tanker og de mål, han sætter sig, til stadighed være med til at bedømme, om han handler klogt, letsindigt eller tankeløst, kort, om han spiller det spil, at nå et mål, han har sat sig, godt nok. De satte mål giver både en forståelsesramme og et bedømmelsesgrundlag for hans adfærd.

Målene forpligter ganske vist ikke Robinson i den sædvanlige betydning af ordet pligt. Men de er dog bindende for det, han foretager sig i det omfang, han overhovedet tager sin målsætning alvorligt. Han må pålægge sig selv afsavn og byrder for at nå sine mål og herved give afkald på den magelige bekvemmeligheds fristelse. Så selvom han ikke har pligter i egentligste forstand, må han udvise en pligt troskabens karakterstyrke, for at man med rette kan sige, at han har sat sig et mål. Ellers bliver hans adfærd uforståelig.

Den, der lægger en kortkabale, er, for en lille tid, en slags kortspillet Robinson. Han må overholde kabalens regler og modstå fristelsen til at snyde. Det er han selvfølgelig ikke forpligtet til; men følger han ikke reglerne, bliver hans kortoplægning uforståelig

som kabale betragtet. Vi vil da ikke kunne forklare, hvorfor han gør, som han gør med kortene. Så skal adfærden beskrives, må det underforstås, at der findes regler, som agenten i en eller anden forstand føler sig forpligtet af.

Er der regler, der må underforstås som forpligtende for Robinson, for at vi skal kunne forstå det, han gør? Tilsyneladende kan han handle ubundet af sociale normer og forskrifter. Han er jo helt alene og skulle derfor, udelukkende ved fornuftens hjælp, kunne løse de optimeringsopgaver, han udsættes for. Han kan afveje alt for og imod og i en rationel kalkyle, med den viden og erfaring han har, bestemme, hvad det er bedst at gøre. Her er øjensynligt ingen regler uden fornuftens, som han skal følge ved løsning af disse opgaver. Men den, der siger sådan, misforstår en væsentlig pointe i historien om Robinson.

Hvorfor gør Robinson sig al den ulejlighed? Hvorfor vil han ikke leve den Vildes bekvemme og ansvarsfrie liv i en overdådig sydhavsverden? Fordi han føler en pligt over for det at være et civiliseret menneske (i Robinsons forstand), en pligt til at vise, at man selv under vanskelige forhold og med færrest tænkelige midler bør bestræbe sig på at opbygge en ordnet, civiliseret tilværelse. Robinsons adfærd vil kunne forklares med henvisning til en sådan følelse af pligt over for civilisationen, og det er på baggrund heraf, at vi kan forstå hans handlinger som fornuftige eller ufornuftige. Det er den viden, vi, som læsere af romanen, har om europæisk civilisation, og hvad dette indebærer af livsformer, at vi overhovedet kan forstå det, der foregår. Robinson viderefører på øen, som ved en art inert, det liv, hvis regler og pligter er bestemt af det civiliserede liv blandt andre mennesker. Som en skakspiller, der isoleret fra alle medspillere, vil fortsætte sit spil med konstruktion og løsning af skakopgaver. Så selvom der ikke aktuelt på øen er sociale normer og regler, der styrer Robinsons adfærd, så eksisterer disse potentielt, d.v.s. de er nødvendige for at forstå det, han gør. Det er da netop en af pointerne, når romanen konfronterer Robinson med den ædle Vilde i Fredags skikkelse.

Robinson er bundet af alle de regler og normer, som hører et civiliseret europæisk liv til, og som gør, at vi som læsere kan forstå det, han gør, bedømme det som fornuftigt eller ufornuftigt, heldigt eller uheldigt, således at vi med hjerne og hjerte kan leve med i hans liv, dele hans angst og spænding, fortvivlelse og glæder. Og at vi kan det skyldes netop, at vi forstår ham i den forstand, at vi kender og er indlevede i de regler, der ligger til grund for hans adfærd, og som han, ligesom læseren, følger sig bundet af Robinsons liv forstås som en videreførelse af læserens eget, blot i uvante omgivelser.

Således ville det ikke være, hvis man »vendte romanen om« og lod Fredag skrive den som en beretning til sine stammefrønder, om hvad der hændte ham, da han isoleredes på den øde ø og skulle indrette sig på livet der, især sammen med dette skæggede, skindklædte uhyre, hvis opførsel og adfærd måtte forekomme uforståelig, vanvittig, ja, sommetider faretruende. Fredags beretning ville virke komisk ubegribelig på europæiske læsere, ligesom Robinsons ville det, hvis den dengang kunne omdeles, eller

fortælles, til et polynesiske publikum. Og det til trods for, at begge beretninger, i en vis forstand, handlede om det samme. Men der vil jo være afgørende forskelle på den forståelsesramme, det regelsæt, ved hjælp af hvilket henholdsvis Robinson og Fredag opfatter og bedømmer det, der sker. Det kan være helt forskellige ting, de oplever, selvom det fysiske grundlag er det samme, og begge kan, inden for hver sin ramme, være fuldt ud rationelle og samtidig gensidigt anse hinanden for tungnemme, ufornuftige og barnagtige. Når den elementære indføring i økonomisk teori tager udgangspunkt med analysen af Robinsons og ikke Fredags adfærd, så er grunden den, at Robinsons verden er vor verden, og hans tanker og adfærd udtryk for den måde, vi selv oplever verden på.

Det afgørende er, at rationaliteten, fornuften af hans handlinger, må bestemmes inden for den opfattelse- og forståelsesramme, agenten befinder sig i, og samtidig den ramme vi, der analyserer agenten, *kender til og forstår*. Denne ramme er ikke naturgivet. Det er ikke nok at vide, at agenten, et menneske, er anbragt på en øde ø i visse geografiske og naturhistorisk karakteriserede omgivelser. Vi må vide, hvordan han opfatter tingene, og hvad han vil, før vi kan sige noget om, hvad han fornuftigvis kan antages at ville gøre, og før vi kan bedømme fornuften i det, han gør, d.v.s. før vi kan anlægge en rationalitetsmålestok på ham.

Robinson handler inden for den opfattelse- og forståelsesramme, han har ført med sig fra Europa. Det er en ramme, en kultur, kan vi sige, han accepterer. Han gør det ikke bevidst i den forstand, at han vælger den; han er jo i den. Men på mange måder må han gøre sig den klart, og den opleves da af ham som noget forpligtende: Det falder ham ikke ind, at han ved at bortkaste noget af den civilisatoriske fernis måske kunne vænne sig til et liv på øen, der ville være mindre problemfyldt og måske mere behageligt. Han er forpligtet som kristen, civiliseret europæer. Det er jo ham der skal belære Fredag om det rette liv, ikke ham der lærer af Fredag. Og det har vi læsere altid – helt ubevidst – accepteret.

Og hvis nu Robinson virkelig var fuldblods rationalist, ubundet af enhver regel, kunne det fornuftigste da ikke være at slagte, koge og spise Fredag? Herved ville han jo for en tid kunne spare sig besværet med at jage vildt. Og en mere afvekslende køddiæt ville gavne hans helbred. Dette er kun et beskedent forslag til, hvordan Robinson kunne få det bedre, hvis han virkelig har sit eget vel i tankerne. Måske er det netop den slags ting, polynesiske stammefrænder ville spørge Fredag om.

Den regelramme, inden for hvilken rationaliteten kan bedømmes, er bestemt af kulturen ikke af naturen. Naturen stiller ikke opgaver eller placerer mennesker i opgavesituationer. Opgaven er noget, mennesket selv definerer: Det forholder sig til naturen ved at opfatte den som problematisk. Naturen kræver ikke, at mennesket søger føde; det er mennesket selv, der i naturen stiller problemet. Det kan man selvfølgelig også sige rotten, ålen eller blæksprutten gør. Men i modsætning til dyrene kan mennesket gøre sig problemet bevidst, formulere det og diskutere det »in abstractum«. Og det er først her,

at man kan tale om fornuft og ufornuft i adfærden. »Det var dumt og ugennem tænkt«, kan man sige om et menneskes handling, men ikke når det drejer sig om særlige reaktioner hos rotter eller regnorme. Selvfølgelig kan man om dyrene sige, at de opfører sig, *som om* de var rationelle og fornuftige. Men denne formulering forudsætter jo netop, at de egentlig ikke er det.

Slutning

Ovenstående summariske analyse af fangedilemmaet og af Robinson-paradigmet giver en illustration af den fremsatte tese om, at begreber som rationalitet og fornuft, når det drejer sig om den enkelte agent, ingen mening har uden en forudsat ramme af regler og formål. Uden en sådan ramme kan begrebet om den fornuftige, eller rationelle, adfærd ikke fastlægges, selv når det som i Robinsons tilfælde drejer sig om det fysisk helt isolerede individ. Hvad der er fornuftigt eller ikke for den enkelte agent at gøre kan nemlig først fastlægges, i og med man anskuer det, han gør, som en opgaveløsning, og opgaven, der skal løses, må netop karakteriseres med udgangspunkt i sådanne regler og formål, som agenten bevidst eller ubevidst må antages at respektere.